

szövetséges lett, ugyanakkor Észak-Koreát még mindig nem ismeri el egyetlenegy nyugati ország, sőt még Japán sem és az USA harminc évvel a háború befejezése után még mindig a hadiállapotra jellemző kereskedelmi zárlatot érvényesíti Észak-Koreával szemben. A másikat pedig azért, mert egy szovjet cikk a Vaprosszi filozófii című folyóiratból alkalmas annak illusztrálására, hogy a tömbhatárok másik oldalán hogyan néznek erre a jelenségre. A

szovjet cikk ugyanis az antikommunizmust csak ebben a leegyszerűsített formában látja, vagyis pusztán a szovjetellenességgel azonosítja és ennek alapján abban négy korszakot különböztet meg: 1946-tól az 50-es évek végéig, utána a 60-as évek végéig, majd a harmadik korszakot a 70-es évek végéig és a legújabb korszakot, amely a 80-as években kezdődött.

BÁLINT ISTVÁN

Branko Balj

MARX SZÁZ ÉV MÚLTÁN

(Marks nakon sto godina, szöveggyűjtemény; sajtó alá rendezte és az előszót írta Rade Kalanj, Globus Kiadó Zágráb, 1984.)

(Tartalom: Elmar Altvater: Államforma, államformák; Samir Amin: A szocializmus Ázsiában és Afrikában; Marcello Cini: Marx Károly, a tudós; Lucio Colletti: Marx száz év múltán; Giulio Girardi: A marxizmus és a forradalmi vallási rapasztalatok; Wolfgang Fritz Haug: A filozófia camera obscurája; Heller Ágnes: Marx és a korszerűség; Ivan Kuvačić: A társadalmiszerkezet marxi megközelítése; Henri Lefebvre: Marx centenáriuma; Cesare Luporini: Marx történelemszemlélete; Oscar Negt: A marxizmus megújítása és annak szükségessége; Gajo Petrović: A marxi gondolkodásmód lényege és időszzerűsége; Massimo L. Salvadori: Marx és a marxizmusok; Adolfo Sanchez Vazquez: A fiatal Marx emberképe; Predrag Vranicki: Tizenhárom tézis Marxról.)

A marxi eszme időszzerűsége

A marxi eszme időszzerűségéről beszélve elsősorban azt kell szem előtt tartanunk, hogy milyen örökséget hagyott ránk és mit eredményezett: „... Marx a történelemszemléletben, a történelmi időben és az emberi lényben összegződő eszmék, fogalmak és koncepciók sokaságát hagyta ránk” (Lefebvre 220. o.) valamint azokat a társadalmi és politikai mozgalmakat, amelyek eszméiből táplálkoztak, hogy a gyakorlati megvalósulás során ennek az

eszmének a teljes megvalósulására kerüljön sor — magának a forradalmi fordulatnak véghezvitele következzen be. Ilyen történelmi esélyei vannak például az öngazgatásnak, amely nem csak a szocializmusba vezető utak egyike, „hanem annak lényege” (lásd: Predrag Vranicki: Az öngazgatás mint permanens forradalom című könyvét, amely a Cekade SHZ kiadásában jelent meg Zágrábban, 1985-ben). Az öngazgatásnak akkor van erre esélye, ha áthidalja a politikai megalapozottságával járó nehézségeket. Massimo

Salvadori a következőket mondja a marxi eszméről és megvalósulásáról: „Látszólagos ellentmondás, hogy a marxi elmélet alapján véve erős hatást gyakorolt a marxistákra, a marxizmus különböző irányzataira és hogy ezek a marxisták alapján változtatták meg a világot (...), de ezeknek a változásoknak csak csekély közük van a marxi elképzelések megvalósulásához, sőt mi több, számos vonatkozásban annak tagadásai.” (353—354. o.). Ezt a történelmi paradoxont nem csak a marxi forradalmi elképzeléseknek mint az életmód tőkén alapuló, korszakok feletti újratermelésének a megvalósulása eredményezi. A forradalmakra nem a legfejlettebb tőkés országokban került sor, mint ahogyan Marxnak a polgári termelési mód következetesen véghezvitt társadalmi, szociális, filozófiai és logikai elemzéséből következett volna. Azok hordozójává a fejletlenebb termelőerők váltak és a kommunista pártok, a progresszív társadalmi mozgalmak játszottak közre létrejöttüknek. A társadalom politikai régiójától eltávolodva utópisztikussá és alapvetően lehetetlenné vált a marxi eszmék materializálódása. Mindezzel arra szeretnénk rámutatni, hogy a megvalósított forradalmak megmaradtak a tőkén alapuló életmódnál. A mai életmód még mindig jelentős mértékben magán viseli a Marx által hangsúlyozott jellemvonásokat. A polgári életmódon még mindig nem tudtuk magunkat túltenni, s alapján véve ez teszi szükségyszerűvé a marxi eszméket. Teljesen egyetértünk Vjekoslav Mikecinnel, amikor azt hangsúlyozza, hogy a polgári társadalomra vonatkozó nagyszabású elemzését még senki sem haladta túl, és a történelmi gyakorlatban sem mérték fel jelentőségét. Nem lehetünk tanúi az általa tudományosan megalapozott és történelmileg levezetett fejlett társadalmak szocialista forra-

dalma közepette. Ilyen forradalomra nem került ugyan sor, de ez a tény nem vonja kétségbe annak legitimitását, értelemszerűségét és időszerűségét (XIV. o.). Ez csak egyik vonatkozása a marxi eszmék időszerűségének, a másik egy olyan valódi értelemben vett emberközösség létrehozására vonatkozik, amelynek egyedül van értelme világunkban, amelyben élünk (erről majd a későbbiek folyamán szólunk). Ha továbbra is ezeket a vonatkozásokat tartjuk szem előtt, akkor Marxnak a forradalommal és a szabadsággal kapcsolatos eszméje ma is időszerű. Marxnak a kizsákmányolás alóli felszabadulással kapcsolatos elgondolása ma is ösztönzőleg hat a világ számos országában, különösen Ázsia és Afrika fejletlen vagy gyengén fejlett társadalmában (lásd: Samir Amin, 42—65. o.), aminek során ez az elgondolás bíráló és forradalmi felismerései által eljutott „korunk legfontosabb felismeréséig, azokhoz a törekvésekhez, amelyek jóval Marxtól követően hozták meg eredményüket és alkotnak olyan kategóriarendszert, aminek segítségével még ma is megvilágíthatjuk a korrunkra jellemző sajátos problémákat” (Heller Agnes 187. o.). Hasonló véleményen van Henri Lefebvre és a kötet számos más tanulmányának a szerzője is. Vannak azonban olyan szerzők is, akik a reálszocializmus gyakorlatát és a szocializmus politikai megalapozására tett egyéb kísérletet egyértelműen Marx nevéhez igyekeznek kötni: „Bűnt követünk el, ha nem tartjuk »felelősnek« mindazért, amit a nevében követtek el (...) A marxi eszme mindenáron igyekezett a megvalósulás kockázatát vállalni, ami sikerült is neki.” (Lucio Colletti, 97. o.) Colletti valójában Marxtól tartja felelősnek a marxizmusban bekövetkezett sztálinista ellenforradalomért és a világban elterjedt szocialista gyakorlatért.

Marxot ténylegesen „felelősségre vonni” a sztálinista párt totalizmusáért és egy totalitáris hatalmi rendszer kiépítéséért és hatalmának kiéléséért nincs összhangban a marxi eszmék megvalósítási törekvésével. Predrag Vranicki éppen ezt tartotta szem előtt, amikor kimondta: „*Marx már eleve ellenzi az etatizmust és a bürokratikus hatalom minden formáját.* Minden egyes művéből kiérződik az a logikai felismerés, hogy *a forradalom nem más, mint a gazdasági és politikai elidegenedés leküzdése.*” (398. o.)

*Marx a „tudós”, a „próféta”,
a „bűnbak”*

Nem mai keletű kérdés fogalmazódik meg abban az ellentmondásban, hogy Marx tudós volt vagy ideológus. Véleményünk szerint az ilyen kérdésfelvetés mind módszertanilag, mind lényegét tekintve problematikus, mégpedig annál az egyszerű oknál fogva, hogy Marxnak a polgári termelés módra vonatkozó tudományos elemzése önmagában véve érték meghatározó jellegű is. Ugyanis azok a törekvések, amelyek Marxot egyértelműen tudósnek igyekeznek feltüntetni, azt szeretnék kifejezni, hogy a tudomány teljesen semleges és nem foglal magában értékítéleteket. Erről Marcello Cininek a kötetünkben szereplő „Marx Károly, a tudós” című munkájában az alábbiakat olvashatjuk: „Marx a társadalmi változásokat olyan természeti és történelmi folyamatoknak tekintti, amelyeket nemcsak hogy az emberek akaratától, tudatától és szándékától független törvényszerűségek határoznak meg, hanem fordított a helyzet, ezek határozzák meg az emberek akaratát, tudatát és szándékait.” (67. o.) Cininek a Marxszal kapcsolatos nézetei ugyan a marxi életműn alapulnak, de el

kell hogy mondjuk, Marxnak az egész tevékenysége a forradalmi változás szellemében terjed ki a polgári termelési mód valóságára, azaz a tőke logikájára. A tőke logikájának vizsgálata egyben értékorientációt is jelent. Cini nézete szerint „a munkásság nagy harcának időszakára volt jellemző az a tézis, hogy a marxizmus tudomány és forradalmi ideológia egyszerre. A valóság elemzéseként tudomány, a munkásosztály szemszögéből véghezvitt elemzéseként pedig ideológia. Mindenesetre nem feledkezhetünk meg arról, hogy a munkásosztály csak akkor válhat a társadalmi átalakulás cselekvő részesevé, döntő tényezőjévé, ha annak a tudományos elemzésnek az útján *tudatosodik* benne saját szerepe, amely őt mint osztályt előrejelzései legfontosabb elemének tekintti.” (71. o.) Cini nem csak a tudományos elemzés szükségességét hirdeti, hanem egyszerűen előnyben részesíti más megközelítési módokkal szemben, de amikor a társadalmi törvényszerűségek determinizmusától való eltávolodásról beszél, maga is elővigyázatos.

A másik véglet „tisztá ideológiának” tekinti a marxi eszmét, a marxizmust pedig a munkásosztály világszemléletére egyszerűsíti le (erre majd még visszatérünk). Marx filozófiával kapcsolatos koncepciója nem ideológiai jellegű, azaz nem metafizikai szemszögből közelít a filozófiához, hanem azzal a szándékkal, hogy túltegye magát minden olyan filozófián, amely csak filozófia és ideológia. Ezért mondja Vanja Sutlić Marx „filozófiájával” kapcsolatosan: „A filozófiának ez a »filozófiája« olyan bölcséleten túli filozófiai tény, amely »egy új vonatkozásba«, magába a valóságba megy át”. (Lásd: Bit i suvremenost /Lét és korszerűség/ Veselin Masleša Kiadó, Szarajevó 1967, 323. o.). Ez teszi Marx szemléletét filozófia felettivé.

W. F. Hang is joggal mutat rá A filozófia camera obscurája című szövegében arra, hogy „Marx számára a filozófia az ideológia egyik megnyilvánulási formája a szemléletében feloldódott religiózus szféra ideológiai camera obscurájának egyik szárnya (New 26 1, 22), amely nem képezi részét Enchner elgondolásainak”. (168. o.)¹ Ennek következtében alakult ki az az értelmezés, amely szerint a marxi eszme a filozófiai és ideológiai jelleg leküzdésére törekszik.

Mindazok a szemléletek, amelyek a marxi eszmét „tisza tudományná” vagy pedig „tisza ideológiává” igyekeznek lefokozni, nincsenek összhangban a marxi elmélettel, s leginkább Gajo Petrović véleményét tarthatjuk rájuk érvényesnek: „A tisztán tudományos elemzésnek a bírálattól és az értékítéllettől való elkülönítésére tett kísérlet ebben az esetben teljesen elhibázott lenne. A tőke egy elferdült, misztifikált és önmagától elidegenedett emberi világ elemzése, ezért bármilyen semleges leírás igyekezne bemutatni természetét, neutrális helyett apologetikus lenne.” (347. o.)

A másik lényeges kérdés a marxi eszme gyakorlati alkalmazására tett kísérletre vonatkozik, amely szerint felelős minden involutív folyamatért, amely a szocializmus létrehozására tett kísérlet folyamán ment végbe vagy még tart. Ezekért Marx a felelős, ő a bűnbak.² Miért? Azért, mert Marx próféta — hangzik a szemlélet képviselőinek egyhangú válasza. Csupán arról feledkeznek meg, hogy minden *egyhangúság* többnyire *sekélyes dogmatizmusban* végződik. Szerintük Marxot csak így lehet értelmezni. Szerintünk ennek alapján csak azt kérdezhetjük: ha csak egyetlenegy lehetőség van, vajon beszélhetünk-e lehetőségről? De térjünk csak vissza a kérdéshez: Próféta volt-e Marx? Közismert, hogy

Marx nem volt kizárólagos determinista, egyébként hogyan is lehetne egy forradalmi elméletet determinizmussal vádolni, amikor maga is úgy vélekedett, hogy forradalomra fejletlen tőkés viszonyokkal rendelkező társadalmakban is sor kerülhet. A Marxot próféciával vádoló teoretikusok szerint a bekövetkező eseményekkel kapcsolatos elképzelései a jövő abszolút értelemben vett meghatározásában, tehát egy olyan kommunista társadalomban jutnak kifejezésre, amely által teljessé válik a szabadság, a szükség birodalmából a szabadság birodalmába jutunk, megbékél az ember és a természet és megvalósulnak az ehhez fűzött remények. Szerintük ez a jövőmondás az átká és végzete Marxnak és a marxizmusnak. (Lásd: Lucio Colletti, 89—98. o.) Éppen ezért a marxi utópiának sohasem volt eredményes gyakorlata, s mivel alapjában véve utópia, ezért nem kerülhetett sor megvalósítására. Ezzel kapcsolatosan elsősorban arra hívnánk fel a figyelmet, hogy Marx a kapitalista társadalmi újratermelés elemzésével, amely egyszerre bírálata az önmagától elidegenedett és embertelen világnak, egy olyan követelményt fogalmaz meg, amely szükségszerűen magában foglalja az emberi elidegenedés ilyen formájának a tagadását. A szocializmus és a kommunizmus fogalmában körvonalazott elképzelései nem valamiféle feltétel nélküli jövő prognózisaként jelentkeznek, hanem a szocializmus, illetve a kommunizmus valódi értelemben vett megalapozásának tényleges szükségszerűségéeként. A szocializmus, illetve a kommunizmus kialakításának követelménye jelen van Marxnál, bár vannak, akik ezt másként látják, de mégis jelen van, mégpedig azoknak a feltételeknek a felismerésére alapozva, amelyek történelmi fejlődésével forradalomra kerül sor. Véleményünk szerint ez a követel-

mény logikus összefüggésben van a Marx által megfogalmazott feltételekkel, s így nem csak problematikus, hanem szinte lehetetlen Marxot tenni felelőssé a szocializmus jelenlegi gyakorlatáért. Szerintünk ezt Gajo Petrović összegezte legtalálóbban: „Valóban, ha Marxnak ez a követelménye valamiféle elvont jövőből következne, amely teljesen el van szigetelve múlttól és jelentől, akkor jogunk volna komoly kételyeket támasztani iránta. (...) Mivel az osztályjellegű társadalom nem csupán önmagától elidegenült, anti-humánus, elnyomó, hanem embertelenség és emberség, szabadság és rabság, elidegenedés és humanizálódás állandó harca, remény van arra, hogy az emberek önmaguktól való elidegenedése nem csak a jövőben küzdhető le (347. o.).

Lehetséges következtetésként elmondhatjuk, hogy magában a láttszatközösségben⁸ is megvannak a lehetőségei egy valódi értelemben vett emberi közösség kialakításának, amelynek lehetséges főszereplője a modern munkásosztály — még nem halott. Marxot éppen egy ilyen proletariátus — egy forradalmat hordozó és véghezvivő munkásosztály — koncepciója miatt tartják profétának és bűnbaknak, mivel a fejlettebb országok munkásosztálya nem — tegyük hozzá még nem, de ez nem jelenti, hogy sohasem — válik a forradalom hordozójává. Sokak szerint Marx előrejelzése szerint a társadalom két alapvető osztályra polarizálódik, mintha Marx nem mutatott volna rá a polgári termelési mód autentikus elemzése után a középosztály megerősödésének lehetőségére, azokéra, akik a munkásság és a burzsoázia között foglalnak helyet, s akik közvetlenül a saját jövedelmükből tartják fenn magukat. Mint ismeretes, emiatt bírálta Marx Ricardot. Az ilyen nézőpont képviselői megfe-

ledkeznek arról, hogy a tőke mint a tőkés termelési mód szubjektuma feltételezi ezeknek a középosztályoknak a létét és a proletarializálódás veszélyét. Ilyen lehetőségre utal a tőkés társadalmak mai gyakorlata is, amelyet már Marx előrejelzett, mégpedig olyan értelemben, hogy a legfejlettebb országokba a tőke bérviszonyban tartja a lakosság nagy részét — amely hol a fizikai, hol pedig a szellemi munkaerejét adja bérbe —, s ezáltal lehetővé válik, valóra válhat kizsákmányolásuk és elidegenülésük. Elterjedt azonban az a szemléletmód, amely André Gorznak az Isten veled proletariátus című munkájában nyert megfogalmazást, miszerint a polgári társadalom olyannyira integrálta magába a proletariátust, hogy az többé már nem forradalmi, a forradalmiság csak marginális társadalmi csoportokra és mozgalmakra jellemző: az ideiglenes és állandó munkanélküliekre, a feministákra, a környezetvédelmi mozgalomra stb. Ennek a koncepciónak az a lényege, hogy be igyekszik bizonyítani, miszerint a polgári társadalmakban nincs vagy pedig agonizál az osztályharc. A polgári „állam a tőkés fejlődést nem méretezi kizárólag a tőke érdekeihez, hanem kompromisszumokat köt, mégpedig a munkásosztály érdekei szerint is, s nem csupán *anyagi érdekeit* veszi figyelembe, hanem a társadalmi döntéshozatalba való *bekepcsolódás* iránti érdeklődését is” (Elmar Altwater 30—31. o.). Ezt a szemléletet a legalaposabban Leszek Kolkowski kérdőjelezte meg: „Az Örökkévalóságban (egy totalitárius államról van szó — a szerző megjegyzi.) állandóan arra törekszenek, hogy felszámolják a meglévő társadalmi kapcsolatokat, a társadalmi élet minden ösztönös kikristályosodását, és hogy az állam által rákényszerített szervezetekkel pótolják őket. A korszerű totalitárius állam-

ban megengedhetetlen az emberi tevékenység — lett legyen az gazdasági, intellektuális vagy politikai — bármilyen formája, ha azt az állam nem tervezte be vagy hagyta jóvá, magukat az embereket pedig nacionalizált tulajdonnak tekintik.” (Idézve Branko Horvatnak A szocialista politikai gazdaságtan — eredeti címén *Politička ekonomija socijalizma* — című műve alapján, Globus kiadó, Zágráb, 1984, 58. o.) Az állam „lett legyen az tőkés” vagy „szocialista”, nem állt ellen annak a lehetőségnek, hogy ne tárgyiasítsa az emberi létet. A tőke totalitáris állama folyamatosan ösztönzi a tudat ipari termelését, aminek legfontosabb célja, manipulálni az emberekkel (lásd: Hans Magnus Enzensberger: Németország, Németország többek között...). Az ilyen nézőpontok, mint amilyen például Elmar Altwateré, elméletileg arra igyekeznek rámutatni, hogy a polgári államnak sikerült csökkenteni az osztályharc élességét és a fejlett termelészközöknek köszönhetően felszámolni a munkásosztályt; a termelőerők alapja a tudományos technológia, s így többé már nem a munkaerő képezi a polgári társadalom gazdaságának (értéktöbbletének) alapját, amiből az következik, hogy végsőkéig kérdéses Marxnak a kizsákmányolással kapcsolatos elmélete. Ennek a látszatnak az oka azonban lényegbevágó, mivel a látszat meghamisítja a lényegét. Valójában ilyen lenne a helyzet? A fenti szemléletet hangoztatók csak egyről feledkeznek meg: amíg a tőke a hordozója — az alanya — a tőkés termelési módnak, a termelőerők nem lehetnek mások, mint a tőke termelőerői. A technológiai semlegesség mítosza komolyan megkérdőjelezhető. Mind az elmondottak, mind a marxista gondolkodás szempontjából igen termékenynek tekinthetjük Ivan Kuvacićnak a következő tanul-

mányrészletét: „A tudományos technológiáról kialakított tézissel, amely az egész fejletlen világ, tehát az emberiség többsége számára egyetlen forrást jelentő távlatként tünteti fel a technológiát, mindenkit alárendelt helyzetbe hoz a fejlett kapitalizmussal szemben: *Ezek szerint csak a modern technológiát birtokló fejlett országok hoznak létre értéket, az összes többi könyöradományra szorul, alárendelt szerepet tölt be.*” (207—208. o.) A világ osztályjellegű értelmezése és forradalmasítási kísérlete helyett technokrata világ-szemlélet érvényesíti hatását, amely az adott viszonyok megőrzésére törekszik mind a nemzetgazdaságokban, mind világméretekben.

Arra szeretnék ezzel utalni, hogy Marxnak a proletariátussal, azaz a fennálló rendnek az osztályharcra történő megváltoztatására való készségével kapcsolatos szemlélete időszerűbb, mint bármikor, mert nem csak a válságból, hanem egy lehetséges káoszról való kilábaláshoz segít hozzá. Véleményünk szerint Predrag Vranicki az alábbiakban marxi szempontból közelíti meg a kérdést: „Aligha korlátozhatjuk tehát a forradalmi szubjektumot egyetlen osztályra. A mai forradalmi és szocialista mozgalmak társadalmi bázisa jóval szélesebb. A fejlett országokban ezeket az erőket nem a tőke lerohanására, hanem egy lehetséges forradalmi reformizmusra kell beállítani.” (Lásd: 401. o.)

Az elmondottakkal az volt a célunk, hogy rámutassunk, mennyire abszurdak mindazok a tézisek, amelyek Marxot teszik felelőssé a jelenlegi — még mindig tőkés termelési módon alapuló — életformáért.

A marxi eszme lényege

A 60-as évek közepe táján — Louis Althusser ismertté válása ide-

jén — az foglalkoztatta a legtöbb gondolkodót, hogy a marxi eszmére kontinuitás vagy diszkontinuitás jellemző. Althusser strukturalizmusa⁴ — mint ismeretes a *Hogyan olvassuk A tőkét és a Marxéért* című tanulmányaiban kristályosodtak ki ezzel kapcsolatos nézetei — azt az álláspontot képviseli, hogy a marxi eszmét a diszkontinuitás jellemzi, ugyanis az első episztemológiai szakadás 1845-re, a Tézisek Feuerbach-ról megírásának idejére tevődik, tehát a „fiatal” Marx 1844-től 1845-ig „humanista, de nem tudós” 1845-öt követően 1857/58 között érik be, 1857/58-tól élete végéig pedig gondolkodásmódja „tudományos, de humanizmustól mentes”. Az ilyen szemléletmód tarthatatlanságát már számtalanszor beigazolták, mégpedig olyan módszerekkel is, amelyek mellett Althusser szállt síkra. A marxi eszme a fiatalkori években alakult ki és lényege a 11. Feuerbach-tézisben fogalmazódik meg: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk.” Az ebben kifejeződő kontinuitás érvényessé válik Marx egész gondolkodásmódjára és tevékenységére. Lényegében véve a világ egységes értelmezéséről és megváltoztatásáról, azaz elmélet és gyakorlat egységéről van szó, aminek korszakalkotó követelménye a világ nem akármiféle, hanem forradalmi megváltoztatásában fogalmazódott meg, amit Marx a 10. Feuerbach-tézisben fejezett ki tömören: „A régi materializmus álláspontja a polgári társadalom; az újnak az álláspontja az emberi társadalom vagy a társadalmi emberiség.” A marxi eszme lényege itt azoknak az elméleti és gyakorlati akadályoknak a kiküszöbölésében mutatkozik meg, amelyek alkalmatlanná igyekeznek tenni a szocializmust a kommunizmus megvalósítására. Marx szerint a szocializmus és a kommunizmus leg-

fontosabb feltétele a „totális ember”, a szocializmust és a kommunizmust pedig valódi értelemben vett emberi közösségnek képzelte el.⁵ Az egész marxi gondolkodásmódon végigvonul az embernek a tudatos, dolgos, társadalmi, egyetemes, szabad és totális lényként való megvalósulási lehetősége, kezdve korai munkáitól egészen A tőkékig, a Gothai program kritikáján át az érték-többlet-elméletéig. (Lásd: A. S. Vazqueznál)

Gajo Petrović következetesen kitarat álláspontja mellett, hogy a szocializmus lényege a humanizmus” (333. o.), ami azt jelenti, hogy távol áll tőle minden kizsákmányolás, elidegenülés, s ezáltal az árutermelés is, ami összhangban van a Marx által A gazdasági-filozófiai kéziratokban és A gothai program kritikájában elmondottakkal, s amit Gajo Petrović A forradalmi gondolkodásmód és A filozófia és marxizmus című könyveiben interpretált (Naprijed Kiadó, Zágráb, 1978, illetve 1976), tehát azon a véleményen van, hogy a forradalmi gondolkodásmódon belül „a forradalmi humanizmus és a humanista forradalmiság lényegében azonos” (337. o.), és ezzel összhangban „a marxi eszme lényege nem az ember szükségszerű jövőjének megsejtésében rejlik, hanem éppen az emberi lehetőségeknek a felmutatásában, azokéban, amelyeket csak szabad cselekvőkészségével kelthet életre”. (345. o.) Az ember a polgári életmód újratermelésének teljes megváltoztatásával teremtheti meg jövőjét. Gajo Petrović szerint itt szükségszerűen vetődik fel a szabad cselekvés kérdése: ha választási lehetőségnek tekintjük, akkor meghatározott, ha az önidegenedéstől az elnemidegenedés felé való átmenetként értelmezzük, akkor viszont csak „viszonylagos lehet az elidegenedés felszámolása” (348. o.). Felmerül azonban a kérdés, hogy

egy ilyen értelmezés keretében marad-e elég tér a szocializmusnak mint átmeneti időszaknak az értelmezésére?

Mielőtt még áttérnénk a következő témára, szeretnénk rámutatni Gajo Petrović két szövegének az el-
lentmondására. A Szabadkán megjelenő Rukovet c. folyóirat 1983. 1—2. számának 158. oldalán a következőket olvashatjuk Petrovićnak A történelmi materializmus mint gyakorlati filozófiai és forradalmi gondolkodásmód című írásában: „... amennyiben tényként fogadjuk el, hogy a forradalmi gondolkodás a legjobb Marx-értelmezés vagy gondolkodásmódjának a legjobb folytatása, ez még nem jelenti, hogy ez a gondolkodásmód megfelel világunk számára, amelyben élünk. Éppen ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy a marxi értelemben vett forradalomnak manapság nincsenek kilátásai, úgyhogy ennek a forradalmi gondolkodásnak semmi köze a mai valósághoz, s felmerül a kérdés, hogy a világ alapvető megváltoztatásáról való álmodozás helyett inkább térjünk át a legnagyobb igazságtalanságok elleni küzdelemre, s arra törekedjünk, hogy a lehetőségekhez mérten némileg mérsékeljük vagy csökkentjük őket.” Vajon ez a „realizmus” fennmaradást jelent-e egy önmagából kivetkőzött, misztifikált világban, vajon miféle türelmességről van szó? Írásunk részben erre is választ ad. Gajo Petrovićnak a gyűjteményünkben szereplő A marxi gondolkodásmód lényege és időszerűsége című tanulmánya határozottabb és optimistább ilyen vonatkozásban, szerzőjétől távol áll a megállapítás, hogy idejétmúlttá vált Marx forradalomelmélete, elméleti és gyakorlati szempontból hiányos, s végkövetkeztetése is egészen más kicsengésű: „A marxi forradalomelméletnek ma is rendkívüli elméleti és forradalmi jelentősége van, mind az önmagától

elidegenedett társadalom bírálataként, mind egy lehetséges, de nem elkerülhetetlenül bekövetkező, valódi értelemben vett humánus társadalom iránti igényként, mind pedig egy új típusú — filozófia feletti —, az ilyen követelményeket megalapozó gondolkodásmódként.” (351. o.) Ez beszédesen utal arra, hogy manapság sokkal inkább szükség van forradalomelméletre, mint valaha, és hogy ennek az elméletnek korunk valóságán kell alapulnia. A marxi eszme lényege időszerűségben van, ugyanis még ugyanolyan termelési mód körülményei között élünk, bár ideológiailag némileg módosult a helyzet, amellyel maga Marx is foglalkozott és szükségesnek tartotta a szocialista és emberi szükségletek szerinti megváltoztatását.

Mi a marxizmus ma?

A kötetben szereplő valamennyi tanulmány igyekszik megválaszolni azt a kérdést, hogy mi a marxizmus ma, egy évszázaddal Marx halálát követően, és művének melyek a legidőszerűbb és legismertebb értelmezései. Az alábbiakban rövid keretszöveget adjuk, miként tekintenek a tanulmányok szerzői a marxizmusra.

Samir Amim szerint „a marxizmus a fejlődőben levő országok új uralkodó osztályának lehetséges hatalmi ideológiája, illetve a kizsákmányolás alóli felszabadulás elmélete”. (65. o.)

Lucio Colletti a következőket írja: „Miben rejlik a marxizmus lényege, és miért van ilyen rendkívüli hatása, ha sem a tudományos forradalommal, sem a vallással nem hozható összefüggésbe? A válasz történelmi népszerűségében rejlik: a benne megvalósuló elméleti és gyakorlati egységben... De a marxizmus esetében ennek a képletnek a

lényege egészen más... a marxizmus egyesítette és összemosta a tudományosságot és az ideológiát, a megismerést és a reményt, a tényciket és az értékeket. Ma is az egyik leghatékonyabb kísérlet arra, hogy a világot az ember megváltás iránti vágya és ontológiai biztonsága iránti igénye szempontjából tekintse át. Ezek szerint történelmi hatékonyságának és mozgatóerejének alapvető oka éppen az, ami belső intoleranciáját és ismeretelméleti meddőségét okozza.” (91. o.) W. F. Hang úgy véli, hogy Marx és a marxizmus számára csapást jelent minden olyan törekvés, amely különválasztja „... saját szükségszerűségétől és gyakorlatától, saját társadalmi mozgalmától és valamilyen elméleti légvárba zárja...” (169. o.) A továbbiakban a 185. oldalon az alábbiakat olvashatjuk: „Tanításait, módszereit, felfogásmódját nem csak elméleti, hanem szélesebb viszonyok, a szükségszerűség és a veszélyeztettség közepette kell megvizsgálni, olyan keretek között, amelyek között a marxizmus a dolgozók felszabadításának legkövetkezetesebb és legátfogóbb mozgalmaként és egy szolidaritáson alapuló, ökológiaileg elviselhető társadalmi berendezés terveként lépett fel.” Más szóval a marxizmus az elmélet és a gyakorlat egysége.

Henri Lefebvre azon a véleményen van, hogy „Marxnak sikerült megteremtenie a filozófia, a gyakorlat és a politikai akció racionális egységét” (220. o.), s mivel a marxizmus világméretűvé vált, ezért nem beszélhetünk többé marxizmusról, hanem csak arról, hogy „a marxizmusok pluralizmusával, pluralista létezésével” (221. o.) szembesülünk, s megemlíti a német, a francia, az olasz, a jugoszláv, szovjet és a kínai változatot. Lefebvre a valóságos és elvárások szerinti marxizmusból kiindulva mondja, hogy „fel kell kutatni az új egységet”, amiről majd

a későbbiekben szólnunk. (222. o.) Ebben a tanulmányában is megismétli a korábban elmondottakat: „A marxizmus egy olyan világhoz tartozik, ami távozóban van tőlünk, de ugyanakkor az eljövendő világot tárja fel előttünk. Ezt a világot aligha érthetjük meg a marxizmus, annak története, nehézségei és problematikája nélkül.”

Cesare Luporini a Marx történelemszemlélete című munkájában azon a véleményen van, hogy „a mai helyzet megköveteli, hogy a marxi problematika mélyére hatolásának érdekében megszabaduljunk a „forgatókönyves” megközelítéstől, magától a „marxizmustól” vagy az „általában vett” marxizmustól. Mégis a történelmi materializmus kifejezés eléggé elfogadható és használható ahhoz, hogy módszeres megközelítésként továbbra is alkalmazzuk bizonyos elméleti modelleknél”. (240. o.)

Vjekoslav Mikecin kimondja, hogy Marx „elmélete foglalkozik a legáthatóbban a világ gyökeres megváltoztatási lehetőségével. Nem más, mint a praxis materializmusa” (273. o.). Ami a marxizmust illeti, úgy véli, hogy „nyilvánosan beszélgetünk a marxizmus különböző folyamatairól, irányvonalairól, törekvéseiről” (274. o.). Mikecin szerint négyféle értelmezése lehet Marxnak és a marxizmusnak: 1. Az (ontológiai) materializmus) ontológiai törekvése vagy irányzata; 2. a tudományos-elméleti törekvés; 3. a humanista-antropológiai törekvés; 4. a paraxológiai irányzat” (276. o.).

Oscar Negt tanulmányának a lényege arra összpontosít, hogy a marxi eszmében immanensen jelen van „a valódi és igazi értelemben vett dialektika” (280. o.), mert csak ezáltal juthat el az elmélet legfontosabb jellemzőjének számító totalitásig, hisz „ahol a marxizmusnak nincs forradalmi tevékenységet előmozdító elmélete, ott polgári isme-

retelméletté zülük". (320. o.) Mivel nem önmagáért való elméletről van szó, gyakorlati értelme abban jut kifejezésre, hogy „az emancipációs mozgalmak nem határozhatják meg tevékenységük feltételeit és határait pusztán gyakorlati kísérletezéssel”. (320. o.) Más szóval elmélet és gyakorlat közvetítéséről beszélhetünk.

Gajo Petrović besorolása a marxizmus négy értelmezését tartja számon: „1. A marxizmus mint tudományosan megalapozott szocializmus, 2. a marxizmus mint tudományos filozófia, társadalomtudomány és filozófiailag, tudományosan megalapozott kommunizmus, 3. a marxizmus mint a praxis filozófiája és humanista szocializmus, 4. a marxizmus mint forradalmi eszme és forradalmi humanizmus = szocializmus = kommunizmus” (324. o.).

Massimo Salvadori a marxizmus koncepciójától függetlenül létrejött gyakorlati szocializmust véve alapul mondja a következőket: „A marxizmus rendkívüli történelmi hatékonysága nem mint kedvező szocialista átalakulás, hanem mint az antikapitalizmus negatív ideológiája jutott kifejezésre”. (362. o.) A pozitív marxista programból nem maradt semmi, mivel hatástalan, és így módon nem más, mint „nagy utópia” (364. o.).

Predrag Vranicki a Tizenhárom tézis Marxról című tanulmányában rámutat arra, hogy „a marxizmus bíráló és dialektikusan nyitott gondolkodású rendszer, nem pedig zárt jellegű elmélet. A fejlett materialista dialektika történelmi értelmezése Marx és Engels műveiben egyszer és mindenkorra véget vetett mindenemű zárt filozófiai rendszernek. Éppen ezért nem válhat a marxizmus minden létező apológiájává. De ugyanígy nem apológiája bármiféle képzelte jövőnek sem” (402. o.).

A fentiekben futólag ismertettük a kötetben szereplő szerzők Marx-

és marxizmus-képét, most pedig visszatérünk a már feltett kérdéshez: Mi a marxizmus ma?

Elfogadható választ definíció formájában aligha adhatunk erre a kérdésre, mivel a tiszta képletek mellett döntve ortodox dogmatizmus kockázatát vállalnánk, ami szöges ellentétben áll a marxizmus eszmével, a valóság elméleti és gyakorlati birtokbavételével. Ha a marxizmus, illetve a marxizmusok eleve magukban hordozzák a marxizmus eszmét, és ha Marx a forradalom és a forradalmi előfeltételek, illetve a radikális világmegváltoztatás gondolkodója a proletariátus önmaga által való megszüntetésének és felszabadításának szintjén — ami által minden proletár emberré válik —, akkor — s ez nyilvánvaló — a marxizmus forradalmi elmélet. De olyan forradalmi elmélet, amelynek a polgári (kapitalista) életmód termeléséből kell kiindulnia, s azt kell emberivé, humánussá változtatnia. Ezek szerint a marxizmus mint forradalmi elmélet nem marad pusztán elmélet, hanem történelmi közvetítésre kerül sor elmélet és gyakorlat között, mivel a forradalom nem csupán gondolkodás kérdése, hanem elmélet és tevékenység közötti közvetítés függvénye is. Maga az eszme nem elégséges, erre utal maga Marx is a már idézett 11. Feuerbach-tézisben.

A marxista elméletnek figyelembe kell vennie korunk valóságát, ha továbbra is olyan elmélet szándékozik maradni, amely világméretekre számít. Erre utalva nem téveszthetjük szem elől a forradalom modern előfutárait, korunk munkásosztályát és a gyakorlatban megvalósuló szocializmus praxisát, ami még időszerűbbé teszi Predrag Vranicki megállapítását: „A marxista elmélet, tehát az összes haladó társadalmi tényező számára az államszocializmus problémája, ugyanolyan próbát jelent, mint valamikor a tőkés termelési mód ha-

ladó jellege és annak történelmi határai" (400. o.).

Az eddig elmondottak alapján a következőkben állapíthatjuk meg a marxizmus legfontosabb jellemzőit:

1. A marxizmus *forradalmi elmélet és cselekvés* — a forradalom, az ember és az emberi világ valódi értelemben vett kiindulópontja. Ebből következően a marxizmus legfontosabb jellemvonása az *elmélet és a gyakorlat egysége*, az elmélet a gyakorlat, a gyakorlatot pedig az elmélet által közvetíti, vagy ahogyan Milan Kangrga fogalmaz: „A gyakorlat alapvetően elméleti jellegű, mint ahogyan az elmélet is lényegileg gyakorlatra épül.” (Međunarodni radnički pokret c. folyóirat 1983, 1—2. szám, 9. o.)

2. A marxizmust nem lehet világnézetté egyszerűsíteni, bár a munkásosztály világnézete is, vagy ahogyan Miloš Nikolić hangsúlyozza: „A világnézet egy társadalmi osztály vagy valamelyik osztályhoz tartozó egyén önnön helyzetének a felmérését jelenti.” (Međunarodni radnički pokret c. folyóirat, 1983, 1—2. sz., 79. o.) Mivel a marxizmus kora ellentmondásai által gazdagodva a világ forradalmi megváltoztatásának történelmi gyakorlata, ezért nyitottnak, bírálónak és megértőnek kell lennie mindazok a gondolkodók és cselekvő emberek iránt, akik nem tartoznak a marxizmushoz.

3. A „világméretűvé vált marxista eszmétől” idegen mindennemű kórusban való éneklés és kanonizált szabály a marxizmus uniformizálása identitásának az elvesztésével járna. A marxista elmélet és gyakorlat számára a történelmi ellentmondásokkal való gazdagodás csak az ember, az emberiség szempontjából lényeges, nem pedig az államapparátus vagy a vezér szemszögéből.

A marxista gondolkodásmód és cselekvés vesztű erejéből, ha államvállássá válik, amelyik kritikátlanul vi-

szonyul a dolgokhoz. Éppen ezért a marxizmus nem válhat minden létező apológiájává, hanem inkább forradalmasító bírálatává.

5. Ha a marxizmus forradalmi elméletként és gyakorlatként funkcionál, és ha ez a forradalmi színezet válságba kerül, akkor joggal vetődik fel a marxizmus válságának kérdése. Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy mi a marxizmus válsága és mikor veszi kezdetét? Lucio Colletti szerint a marxizmus „válsága” akkor veszi kezdetét, amikor realizálódik. Tiszta „filozófiába” megy át és lehetővé tesz egy olyan paradox elméletet, amely a marxizmus „tisztaságát” hirdeti, mégpedig abban a pillanatban, amikor elveti történelmi „megvalósulását” és a saját utópiája mennyei tisztaságát állítja szembe vele. Massimo Salvadori szerint a marxizmus válságának kezdete arra az időpontra tevődik, amikor a gyakorlat hűtlen lesz ahhoz a marxi törvénytisztséghez, hogy a kapitalista fejlődés fokozódása ösztönzőleg hat a forradalmi folyamatokra, ami jóval kisebb méretekben bontakozott ki a polgári társadalmakban. Ahol „... szocialisták és kommunisták vannak hatalmon, állam- és bürokráciaellenes programjukat utópiára egyszerűsítik le, amelyet a tömegek felletti uralkodásra használják fel a jelenben” (360. o.). Elképzelhető azonban, hogy a marxizmus a szerző szerint továbbra is a kapitalizmus negációja marad a fejletlen országokban, vagy pedig olyan hivatalos ideológia lesz, amely „az állam megszilárdítását segíti elő a reálszocializmus országaiban”. (364. o.) Az említett két szerző véleménye szerint a marxizmus válsága abban a történelmi pillanatban következett be, amikor kísérletet tettek megvalósítására, azaz amikor a marxizmust pusztán ideológiává fokozták le. Vajon feltehető-e ennek alapján a kérdés: ellenforradalomnak nevezhető-e a szo-

cialisa forradalmakra tett kísérletek, és jobb lett volna-e, ha nem kerül rájuk sor? Gyakorlatilag ezt azt jelentené, hogy a XX. század történelmét el kellene felejteni, mintha semmi korszakalkotó sem történt volna az emberi nem emancipációja során. Hozzá kell azonban tennünk, hogy pusztán a marxizmus válságának konstatálása nem más, mint megmaradni a polgári társadalom álláspontján (10. Feuerbach-tézis). Éppen ezért a történelmi gyakorlat lényegét és értelmét, a kor szellemiségét kifejező marxizmusnak a polgári elméletet is ismernie kell, hogy azt forradalmi úton változtathassa meg, hisz maga a válsága tisztítótüze a létrejövő újnak.

6. A válságból való kilábalásnak elengedhetetlen feltétele az elmélet és a gyakorlat egysége, ami megköveteli a *marxizmus felújítását*, mint ahogyan azt az alábbi szerzők is hangsúlyozzák:

1. Henri Lefebvre szerint Marx művét „... a maga filozófiai, ismeretelméleti és kritikai szélességében kell felújítani. Másrészt elméletét elemzési és kutatási eszközként kell igénybe venni” (221. o.). Lefebvre szerint a marxizmus felújítására és elmélyítésére a következő három vonatkozásban van szükség:
  - a) „Még nem tudni, hogy a forradalom rákfenéjének, a sztálinizmusnak a hatalomra kerülésére miként kerülhetett sor a hitlerizmussal egyidőben.”
  - b) „Még kevésbé van tudomásunk arról, hogy a tőkés termelési mód miként töltötte ki a marxi értelemben végbement politikai és társadalmi forradalmak által hagyott űrt” (227. o.).
  - c) Szükség van a marxizmus alapos felújítására, hogy az-

zá válhasson, ami, mégpedig „mindennapi értelemben” (233. o.).

2. Oscar Negt úgy véli, hogy Marxhoz történelmileg kell közelíteni, mivel elméletére „történelmi korlátozások” jellemzők (299. o.), mert „a tőke programszerű elemzését adta, de nem vitte véghez a szubjektum felépítésének programját” (300. o.), ugyanis Marx bemutatta a tárgyiasuló tudat és magatartásforma bírálatának eszközeit, „de megelégedezett arról, hogy a társadalmi elferdüléseknek ezt az alapos elemzését magára a munkásosztályra is alkalmazza” (303. o.). Marx figyelmét elkerülték a munkás egyéni elvárásai, hajlamai, amelyek egyben társadalmi jellemzők is. Ezért „értékelté túl Marx és Engels a munkásosztály forradalmi akaratát és becsülte le a meglévő hatalmi forma azon képességét, hogy részben semlegesítse vagy integrálja ezt a forradalmi akaratot” (304. o.). Ez teszi szükségessé mindazoknak a társadalmi jelenségeknek a folyamatos elméleti tanulmányozását, amelyek a szubjektum szubjektivitásáról vallanak. Ha tehát a marxizmus a totalitás áttekintésére törekszik, akkor véget kell vetni az olyan szemléletnek, amely „kiiktatja a pszichoanalízist a marxista ismeretek köréből, és olyan sajátos kutatásokat kell kezdeményezni, amelyek a szubjektum tényleges megismerésére törekszenek” (314–315. o.). Marxnak a „holtmunka ökonómiájával” (316. o.) kapcsolatos elem-

zése alapos ugyan, de nem adta meg a munkaerő mélyreható elemzését, így manapság ennek a fehér foltnak a felfedése lehet feladata, hisz ez teszi lehetővé, hogy az államapparátus ellenőrizze az „emberek tiltakozását” (317. o.).

3. Vranicki szerint ma a marxizmus számára létfontosságú probléma az államszocializmus autentikus bírálata: „A szabad termelők társulása a mi körülményeink között az egyetlen történelmi szinonimája a társadalmasított emberiségnek” (401. o.).
4. Elmar Altvater *Államforma, államformák* című tanulmányában bírálón elemzi a polgári társadalom átalakulásának problémáját. Nézetek szerint a politika nem vezethető le pusztán a termelési módból, olyan értelemben lehet bírálón foglalkozni vele, hogy tulajdonképpen maga a tőke keresi a neki megfelelő államformát.

Ennek kapcsán hívnánk fel a figyelmet Slobodan Divjaknak az *Áru és forradalom* című kötetére, amely a tőkével, a politikai állammal és az átmeneti időszak stratégiájával foglalkozik (SIC kiadása, Belgrád, 1982).

Mindez arra utal, hogy a marxizmus megújításának a tőke és a hozzá kötődő államforma elemzésére kell összpontosítania. A marxizmusnak

csak mint a korszerű termelési mód nyitott és bíráló elméletének, illetve forradalmi eszméjének van esélye kilábalni a válságból, ellenkező esetben vagy a historizizmusnál köt ki, vagy pedig a fennálló ideológia apológiájává válik.

A marxizmus felújítására azért is szükség van, hogy Marx által haladjuk túl. Éppen ezért gondoljuk, hogy ezeknek a kiemelkedő marxista gondolkodóknak a tanulmánykötetét kiérdemli a hazai olvasóközönség figyelmét.

Garai László fordítása

Jegyzetek

¹ V. ö.: Ivan Paic: *Proizvodnja ideologije* (Ideológiatermelés, Prosveta Kiadó Belgrád, 1984.)

² Lásd még: Sta je marksizam (Mi a marxizmus?), *Međunarodni radnički pokret*, Belgrád 1983, 1—2. sz.; *Marksizam danas* (A marxizmus ma), *Rukovet, Szabadka* 1983, 1—2. sz.; *Izazvani marksizam* (A marxizmus kihívása), *Gledišta*, Belgrád 1983, 3—6. sz. és 1984, 1—2. sz.

³ V. ö.: Bodrogyvári Ferenc: *A látszat-közösségről*, Forum Kiadó.

⁴ Louis Althusserrel nálunk legalaposabban Zdravko Munisić foglalkozott *Marksizam Luja Altisea* (Louis Althusser marxizmusa) című könyvében, *Kolarčev narodni univerzitet* kiadása, Belgrád 1977.

⁵ Lásd még: Miloje Petrović: *Komunizam i rad* (A kommunizmus és a munka), *Beogradska knjiga* Kiadó, Belgrád 1984, és Ratko Nesković: *Filozofija i istinska zajednica* (Filozófia és valódi közösség), *Savremena administracija* Kiadó, Belgrád 1982.